

ЧАСТЬ ПЕРША

I

Пані Олімпії Торській мусило щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившись одною рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

– Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилі збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала у її покої. В грудях живо трепалося серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дріж. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу захопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася і билася між якоюсь темною тривогою і невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиною був сон, а не ява.

– Господи, переміни і заступи! Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, амінь! – прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. – Як я перелякалася! Як страшно, господи! А то тільки сон був! Та який сон! Що й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехрестилася і почала шептати молитву. Та молитва не впокоювала її. Широко витріщеними очима вона силувалася просвердлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусило світати. Та вікно – одинокє вікно в її спальні – було завішено килимом і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

– Ах, оп'ять отой килимок! Господи, додай мені терпливості з отсею поганню!

І вона здушеним ще, півсонним голосом силувалася крикнути:

– Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горлиць зо звішеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров її бухала ще сильно до голови і захапувала дух у груді, а се ще збільшувало її глуху тривогу.

– Ні, не можу! Не добуджуся її! – в розпуці прошептала пані. – Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилю сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючися рівномірному здоровому сапанню Параски. Ота Параска – то була молода вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи у пані почалися припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусила спати разом з нею в її спальні. Пані в таких випадках почувала страшенну тривогу, кричала і кидалась, і тільки присутність другої людини могла її впокоїти. Та Парасці, занятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама боялася її сонних криків і воліла б була супокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того пані звикла була будитися дуже вчасно і в таких разях, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Щовечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоби ранішнє проміння не продиралось до спальні, міркуючи, що в такому разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значиться, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалася і сварила на неї. Параска з упором, властивим тупій та лінивій натурі, не покидала свого звичаю і тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пільма в спальні в разі її випадків іще збільшувала її тривогу.

– Параско! – не то кричить, не то шепотить пані. –
Встань! Відслони вікно!

Та Параска і не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накрившись грубою веретою. Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний, і що можна б її й на поле винести, а вона б не збудилася. Отой твердий здоровий сон дівчини почав звільна заспокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зо сну вона зовсім вибилася. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: ану ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешніх також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли б хто хтів ніччю ввійти до спальні, то конче мусив би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї з надвору. Під церквою вартівник закричав «Осторожно з огнем!». Чути навіть, як опісля закашлявся і почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвіницю. В курнику запіяв когут, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій алеї, що поза садом тяглася аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні і, засівши в густім жасминовім корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

– Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більше вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловії, тим виразніше причувались їй оті

дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було по її сні. І разом з тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуха, мов рожа, в рожевім убранні, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любить нею. І сонце, і цвіти, і повітря, і люди. Молодіж липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутяться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим рум'янцем, то сентиментальною блідістю, з чорнявими щеними вусиками і без них, з очима то огнисто блискучими, то немов ув'ядаючими від гарячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеліків довкола Сікстинської мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, – значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй люба ота душна атмосфера подиву, заздрості та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та пахучого світу салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах, що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховалися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Деревачий. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами і рисунками, з таблицею до писання, з м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом за-

мість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, котрої едукація вже скінчена і котра не має обов'язку так, як її молодші брати і сестри, нудитися над книжкою та скриптурами?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор, молодий чоловік літ 28, не то що некрасивий, а так собі, непоганий та й нічим особливим не визначається. Поверха судячи, ані не рівняти його до тих молодих еlegantів, що оточують панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могутчі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільнім столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона недобачала. Аж раз брати затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу рівнодушно, потім чимраз цікавіше, розговорила по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що яко старша, хоче пильнувати, щоб молодші брати і сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

Як се сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто і яким способом виявив чуття, що запалило серця обоїх молодих людей? Пані Олімпія і досі сього не тямить і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила мов сама не своя, мов потонувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусили минути, то чом хоч трохи довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не мовили Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що

пана Нестора нині досвіта спакували, сквитували, посадили на бричку і відвезли на дворець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі сердечні сльози, що проливала, сховавшись в густі корчі парку по вислуханні сеї вісті. Але і вона, так само як її родичі, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що графській доньці іменно так треба зробити, коли їй трафилося таке нещастя полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та се рука її судженого, графа Торського, що товаришував ще з її батьком за його молодих часів, а розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоров'я і маєток, вернув до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу і посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде, мабуть, чи не найліпша і зараз же приступив до діла...

Сонна змора все далі і далі, все глибше і глибше тягне паню Олімпію по дебрях її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з мужем у подорож пошлюбну до Італії. Та обоє доїждять тільки до Монако, і тут муж її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощові хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих з графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертають домів, граф грозить, що продасть остатнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків, – оці самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії

прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молоді та вродливої жінки, що побіч його спальні, в пишнім будуарі, обвішанім коврами й дзеркалами та наповненім пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він впав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги, так що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера разом зробилася безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов піднімати, а котра за все те відплачувалася тільки цинічними жартами, лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження і сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, о яким їй перед сим і в сні не снилося, і в казках не чулося. Хорій граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю і її душу. Той полутруп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабість зробився її найлютішим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапельночку любові, признання і тепла мав він для неї! Ні, тільки цинічні жарти, наруги і шпигання, від котрих уся кров у ній ледом стиналася. І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнішим робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависті. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його об тім. Її серце замкнулося до нього ще від часу побуту в Монако і не відімкнулося вже ніколи.

А тим часом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поразені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг

тепер пити ані грати в карти, мусив їсти те, що йому давали і коли давали, і се вийшло йому на добре. Почув апетит, наїдався всмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав і дякував Богу, що не дав йому продати Торок. Був се будь-що-будь гарний маєточок, зложений з двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів вірного поля і сіножаті, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціалістів, укладала весь господарський бюджет і гроші держала в своїх руках. В тій роботі находила хоч вчаси осолоду після тих мук, які день у день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

– Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

– Скучно, – каже вона, дивлячись у інший бік.

– Ви б Богу помолилися, щоб мене чимскорше забрав із сього світу.

– Молюсь.

– Добре робите. Я б менше мучився, – додає він з їдким насміхом, – а ви б замуж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирості, маєте вже на думці кавалера, за котрого б ви вийшли?

– Маю! – говорить вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

– Се дуже гарно! – іронічно цідить граф. – Тільки ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може б, вам, графине, діточок хотілося?

Сльози бризками бризкають з її очей, але вона зціплює зуби і не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувшись, а граф далі торочить:

– Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко – чудо, що за люба розривка була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я говорю?

– Правду.

– То-то й є. Та що ж біда моя, графине, я слабкий! Я немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень Бог і над вами змилуєсь!

Пані Олімпія дуже добре розуміла кроваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусили день і ніч пильнувати графа і ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чиї се діти, гляділа на них з ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день у день на ті докази невірності свого мужа, поштуркувати їх, обходитися з ними, з графською кров'ю, як з щенятами та сміттям і знати, що й на будуще жде їх життя щенят та роль сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева запахуща атмосфера невинності, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

– Милосердя! – просить вона. – Чи не досить мені сього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

«Ні, – говорить твердий невмолимий голос. – Ще в твоїм серці один закуток цілий, неперераний, чистий, незаплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!»

І знов нові картини. В хвили, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилось щось

мов полегша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імprovізованій домашній школі у свого батька перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала її, збуджувала рівночасно пошану і обридження. Він явився попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів.

Мов жива стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, тепер погасли, запалися глибоко і бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз у раз путався в словах, гикався, уривав на половині речення, так що граф по його виході з звичайним своїм цинізмом сказав:

– То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту!

А прецінь він при всім тім був священником. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого О. Несора розвідала історію його життя – не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уриваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамо-вільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчувати ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті. Саме тоді почув, що вона вийшла замож. Власті духовні полюбili його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра

єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабкість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспосібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катехиту до народних шкіл в однім невеличкім та глухім містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч вряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу О. Несора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світу, здичіти зовсім. Попросився на парафію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без переписки з ким-небудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було зайнятися господарством, тяжкою мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзою, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасічником. Та все-таки серце його не могло в спокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення і вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любові, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все-таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці і віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тім гірським гнізді О. Несор сильно змінився. Постарів, згорбився, зробився зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одяга вбога і дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувалися, що кормить їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло прив'язатися, почало помаленьку прив'язуватися до грошей. О. Несор зразу і не спостерігся. Йому здавалося, що він не вибігає з границь господарської ощадності, коли тим часом душа його чимраз глибше всисалася в нову страсть до складання і громадження грошей, а ум його, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затіснюватися під впливом тої нещасної страсті.

Спам'ятався О. Несор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова страсть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившись до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являлася йому мов якась далека бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи «Єпархіальні відомості», побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила його давніша улюблена, в серці його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більших доходів: число моргів ґрунту парафіяльного, багатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подався на ту парафію і одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождім слові гикався, путався, що й одного речення не вмів сказати до ладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу, – невже се той самий Несор,